

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/66321> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Daalder, E.S.

Title: De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus : recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus

Issue Date: 2018-10-23

Conclusie

De twee in de Digesten overgeleverde rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus zijn uniek in de Romeinse juridische literatuur. Ondanks het feit dat de rechterlijke beslissingen van de keizer volgens Gaius en Ulpianus kracht van wet hadden (Gai. 1,5 en Ulpianus in D. 1,4,1 *pr.* en 1), heeft geen enkele andere jurist in de oudheid de moeite genomen om de rechterlijke uitspraken van één of meer keizers te verzamelen. Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat de klassieke juristen weinig interesse lijken te hebben gehad in het samenstellen van collecties van keizerconstituties, ook al konden deze – in het bijzonder rescripten – wel degelijk van groot belang zijn voor de rechtspraktijk. De bekendmaking en verspreiding van de voor de praktijk relevante beslissingen van de keizer vond voornamelijk plaats doordat de juristen ze in hun eigen rechtsgeleerde commentaren en monografieën opnamen en becommentarieerden. Dit doet de vraag rijzen waarom juist Paulus ervoor heeft gekozen om *wel* een dergelijke collectie van rechterlijke uitspraken te publiceren.

Uit dit onderzoek is gebleken dat de heersende opvatting dat Paulus beoogde de rechterlijke beslissingen van Septimius Severus toegankelijk te maken voor advocaten en rechters niet houdbaar is. Om te beginnen gaat deze opvatting uit van de vaststelling dat de *decreta* van de keizer net als andere keizerconstituties kracht van wet hadden en dat hun kenbaarheid om deze reden van groot belang zou zijn voor de rechtspraktijk. De algemene gelding van de rechterlijke uitspraken van de keizer was echter ten tijde van het Principaat zeker niet boven alle twijfel verheven. Uit het feit dat zelfs Justinianus zich nog genoodzaakt heeft gezien om de algemene gelding van zijn rechterlijke beslissingen expliciet te benadrukken en te verdedigen (C. 1,14,12), kan worden afgeleid dat zelfs in de late oudheid nog de nodige onduidelijkheid bestond over de derdenwerking van keizerlijke *decreta*. Daarnaast heeft de analyse van de individuele zaken uitgewezen dat lang niet alle uitspraken die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen zich lenen voor een toepassing in andere gevallen en dat dergelijke uitspraken om deze reden nauwelijks relevant kunnen zijn geweest voor de dagelijkse rechtspraktijk.

Er kunnen vier soorten beslissingen in de verzamelingen van Paulus worden onderscheiden: uitspraken waarin de keizer het bestaande recht toepaste, uitspraken waarin de keizer opheldering gaf over een onduidelijk aspect van het bestaande recht of zelfs een nieuwe rechtsregel creëerde, uitspraken waarin de keizer een uitleg gaf van een juridisch document en tot slot de bil-

lijkheidsbeslissingen, die waren ingegeven door de omstandigheden van het individuele geval. In beginsel had alleen de tweede categorie beslissingen een uitgesproken rechtsvormend karakter en leende zich zonder meer voor toepassing in andere gevallen. De uitleg door de keizer van juridische documenten (i.h.b. testamenten) en de keizerlijke billijkheidsbeslissingen waren daarentegen zeer nauw verbonden met de specifieke omstandigheden van het geval en boden om die reden hoogstens een retorisch middel dat door advocaten, partijen en rechters in andere geschillen kon worden gebruikt. Meer in het algemeen kan worden opgemerkt dat de rechterlijke uitspraken van de keizer vanwege hun individuele karakter van minder groot belang waren voor de rechtspraktijk dan de keizerlijke rescripten. De laatste soort keizerconstituties bevatte meestal concrete en abstract geformuleerde antwoorden op een specifieke rechtsvraag en had daarom vaak een expliciet rechtsvormend karakter. Wanneer Paulus daadwerkelijk had beoogd om keizerlijke regelgeving toegankelijk(er) te maken voor justitiabelen, zou het samenstellen en publiceren van een collectie van *rescripten* daarom meer voor de hand hebben gelegen.

De centrale stelling van dit proefschrift is dat de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* moeten worden beschouwd als het werk van een hofjurist en dat aan de publicatie van de rechterlijke uitspraken van Septimius Severus door Paulus primair een politiek doel ten grondslag heeft gelegen. Aan het begin van de keizertijd opereerde de juristenstand nog relatief onafhankelijk van de keizer en diens bureaucratie. De steeds groter wordende invloed van de keizer op de rechtsbedeling en -ontwikkeling had echter als gevolg dat er in toenemende mate behoefte was aan juridische expertise binnen de keizerlijke bureaucratie en dat juristen daarin steeds vaker leidinggevende posities gingen bekleden. Prominente tweede en derde-eeuwse juristen als Papinianus, Paulus en Ulpianus hadden door deze ontwikkelingen een bijzondere positie binnen het Romeinse juridische systeem. Enerzijds maakten zij nog deel uit van de traditionele rechtspraktijk, doceerden over het recht en gaven rechtsgeleerde adviezen (*responsa*) aan burgers, magistraten en rechters. Anderzijds bekleedden zij met enige regelmaat posities binnen de (centrale) keizerlijke bureaucratie en waren lid van de *consilia* van hoge keizerlijke ambtenaren, zoals de *praefectus praetorio*, en zelfs van het rechterlijk *consilium* van de keizer zelf. Het is meer dan waarschijnlijk dat Paulus tijdens het bewind van Septimius Severus de positie van *consiliarius Augusti* heeft bekleed. Het feit dat de jurist onderdeel heeft uitgemaakt van het keizerlijke hof heeft ongetwijfeld invloed gehad op zijn werk, hetgeen ook blijkt uit het feit dat Paulus verscheidene werken heeft gepubliceerd over de bevoegdheden van verschillende magistraten en ambtenaren. Ook de publicatie van de rechterlijke uitspraken van Severus kan op deze wijze worden verklaard.

Uit de analyse van de 38 teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* is gebleken dat Paulus in zijn beschrijvingen keizer Septimius Severus bewust afschildert als een goede keizer-rechter. Rechtspraak was een belangrijk

onderdeel van het imago van de keizer en het publiek maken van de nauwkeurige en gewetensvolle uitvoering van die taak droeg bij aan het beeld van de keizer als een goede *princeps*. Uit historiografische bronnen als Suetonius en Cassius Dio komt een duidelijk beeld naar voren van de verwachtingen die binnen de Romeinse elite bestonden over de wijze waarop een keizer zijn taak als rechter diende te vervullen. Paulus speelt in zijn verslagen in op deze verwachtingen. Hij zet Septimius Severus neer als een toegankelijke rechter, die op consciëntieuze wijze kennisnam van de geschillen tussen zijn onderdanen, ongeacht hun sociale status. Bijzonder instructief is Paulus' verslaglegging van de beraadslagingen tussen Severus en het *consilium*, waaruit het beeld naar voren komt van een keizer die een open debat toestond tussen hemzelf en zijn adviseurs. Soms volgt hij de opvatting van de leden van zijn *consilium*, in andere gevallen koos hij zijn eigen weg. In een aanzienlijk aantal van de beslissingen die in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* zijn opgenomen, past Severus het bestaande recht onverkort toe. Een dergelijke gang van zaken strookte met het politieke ideaal dat de keizer zoveel mogelijk binnen de grenzen van het bestaande recht diende te opereren, ook al was hij daaraan niet gebonden (D. 32,23; I. 2,17,8; C. 6,23,3). Tegelijkertijd tonen sommige van de beschrijvingen van Paulus ook de bereidheid van de keizer om het recht buiten toepassing te laten en zijn beslissing op een andere grondslag, zoals de billijkheid (*aequitas*), te baseren, wanneer de specifieke omstandigheden van het individuele geval naar zijn oordeel daarom vroegen.

De vaststelling dat uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* een politiek gekleurd beeld van de rechtspraak van Septimius Severus naar voren komt, biedt een nieuwe dimensie aan het debat over de tekstuele transmissie van de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae*. Zoals in hoofdstuk 3 uiteen is gezet, spitst het debat over de verhouding tussen de twee rechtspraakverzamelingen van Paulus zich voornamelijk toe op de vraag of er sprake was van één Pauliaans origineel, waarvan op enig moment twee uittreksels (*epitomae*) zijn gemaakt (de theorie van Schulz), of dat Paulus zelf twee verschillende collecties van rechterlijke uitspraken heeft gepubliceerd (de theorie van Bluhme).

De onconventionele inhoud van beide werken rechtvaardigt het vermoeden dat Paulus zelf slechts één verzameling van rechterlijke uitspraken van Septimius Severus heeft gepubliceerd en dat de compilatoren beschikten over twee *epitomae* van dit Pauliaanse origineel. Hoewel Justinianus zelf in *Const. Cordi* 3 vermeldt dat de klassieke juristen met enige regelmaat een tweede editie van hun werken publiceerden, ligt dit niet erg voor de hand in het geval van de rechtspraakverzameling van Paulus. Aan het uitbrengen van een tweede editie van een bepaald werk kunnen verschillende motieven ten grondslag liggen. Net zoals bij moderne juridische handboeken is het denkbaar dat een auteur een herziene, bewerkte of uitgebreidere versie van zijn werk wilde publiceren. Het bijzondere karakter van de collectie impliceert echter dat we te maken hebben met een gelegenheidschrift, waar-

van een tweede (herziene of uitgebreidere?) editie weinig meerwaarde zou hebben gehad. Daar komt nog bij dat het in een dergelijke geval onnodig en zelfs onlogisch zou zijn geweest om de titel van het werk te wijzigen. Een andere reden om over te gaan tot het publiceren van een tweede editie van een bepaald werk, is de wens om dit werk met een andere opzet voor een ander publiek uit te geven. Het belangrijkste voorbeeld hiervan zijn de Instituten en de *Res Cottidianae* van Gaius, waarvan wordt betoogd dat zij gericht zijn op twee verschillende publieken (rechtenstudenten resp. de juridische praktijk). Anders dan het geval is bij deze twee werken, geven de teksten uit de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* geen aanknopingspunten voor een dergelijke aanname.

De wijze waarop Septimius Severus door Paulus als rechter wordt gepresenteerd zal de keizer om verschillende redenen hebben aangesproken. Om te beginnen sloot het door Paulus geschetste beeld goed aan bij het zelfbeeld dat Severus naar buiten toe wenste uit te dragen. Om zijn positie als keizer te legitimeren en zijn macht te consolideren zocht Severus voortdurend de aansluiting bij Marcus Aurelius en diens voorgangers, niet in de laatste plaats door zichzelf postuum te laten adopteren als de zoon van Marcus. De regeerperiode van de vijf 'goede keizers', d.w.z. Nerva, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius en Marcus Aurelius, had voor een langdurige periode van vrede en welvaart in het Romeinse rijk gezorgd en Severus wenste zijn eigen bewind als een voortzetting van (of eventueel terugkeer naar) deze tijd van voorspoed te presenteren. Dit betekende onder andere dat hij zichzelf afficheerde als een *bonus princeps*, die op dezelfde wijze regeerde als de Antonijnse keizers en hun voorgangers hadden gedaan. Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, werd onder andere van een goede *princeps* verwacht dat hij op consciëntieuze en rechtvaardige wijze invulling gaf aan zijn taken als rechter, hetgeen Severus ook blijkt de *Historiën* van Dio schijnt te hebben gedaan (Dio *Hist.* 76(77),17,1-2). Het werk van Paulus zal om deze reden zeker in de smaak zijn gevallen bij Severus, te meer daar hij door Paulus wordt neergezet als een keizer met een gedegen kennis van het positieve recht.

Het is ondenkbaar dat Paulus zijn werk kan hebben gepubliceerd zonder medeweten en goedkeuring van Severus. Uit het enkele feit dat Paulus verslag doet van de beraadslagingen *in consilio*, die achter gesloten deuren plachten plaats te vinden, kan worden afgeleid dat het werk met toestemming van Severus moet zijn uitgebracht. Met de publicatie van zijn rechtspraakverzameling gaf Paulus de lezer immers een unieke inkijk in de *arcana imperii*. Ten tijde van Severus had de keizer niet langer de gewoonte om rechtszaken te horen op openbare locaties in de stad, met als gevolg dat de bevolking van Rome slechts in zeer beperkte mate inzicht kreeg in de wijze waarop de procedure bij de keizer werd gevoerd en diens rechterlijke beslissingen tot stand kwamen. De gedetailleerde verslagen van Paulus gaven een zekere mate van transparantie aan de gerechtelijke procedure bij het keizerlijk hof en creëerden een vorm van wat wij tegenwoordig zouden aanduiden

als 'openbaarheid van bestuur', waarbij zelfs het geheim van de raadkamer publiek werd gemaakt. Gezien het belang dat door klassieke auteurs wordt gehecht aan de openbaarheid van de keizerlijke gerechtelijke procedure om willekeur tegen te gaan, zal de enkele publicatie van het werk van Paulus dus al hebben bijgedragen aan het beeld van Severus als een goede keizer en bestuurder, die niets voor zijn onderdanen te verbergen had.

Het beeld van de keizer als rechter dat door Paulus in de *Decreta* en de *Imperiales Sententiae* wordt geschetst had echter ook een keerzijde. In het voorgaande is opgemerkt dat Severus met enige regelmaat het bestaande recht buiten toepassing liet en een beslissing nam op grond van de *aequitas*, *humanitas* of *pietas*, die naar zijn mening tot een rechtvaardiger resultaat zou leiden. Het is duidelijk dat de keizer als een *bonus princeps* zijn onderdanen tegen de gestrengheid van het recht (*rigor iuris*) wenste te beschermen, mits de omstandigheden van het geval hier ruimte voor boden. Tegelijkertijd onderstrepen dergelijke billijkheidsbeslissingen echter ook zijn positie als absoluut heerser, die boven de wet verheven (*legibus solutus*) was en de bevoegdheid had om, anders dan de gewone rechter, de wet op haar billijkheidsgehalte te toetsen. In die zin kan het werk van Paulus dus ook worden beschouwd als een rechtvaardiging van de absolute monarchie en een bevestiging van het feit dat de keizer tegen het einde van het Principaat was uitgegroeid tot de belangrijkste juridische autoriteit binnen het Romeinse staatsbestel.